

The following remarks on Chamba circumcision masks were drawn up in the year 2000. They are similar to the ones which accompanied the masks shown here when they were entrusted in that year to Yola Museum.

Traditional circumcision rites have mostly been abandoned in the Chamba region on account of the prestige of formal education, the influence of world religions, the expense involved in the celebrations, and the inherent physical dangers. In Pola, where the masks pictured here were made, the last traditional circumcision was held in 1949; although in some of the hill regions, they took place as late as the 1970's.

The members of the last circumcision classes are therefore now all mature men, and their mentors or “preceptors” (**nèèn**) are older still. The nature of circumcision rites and the craftwork associated with them are generally not being passed on, and are therefore in danger of being forgotten.

In Pola, Mallum David Adamu Jobdi is a member of the last circumcision class and a defender of Chamba traditions. In 1998, he therefore had Mallum Abubakar, also from Pola and now deceased, manufacture the four traditional masks on display here as he would have for the rites of years ago. He furthermore took four local boys whose ages were such that they would have been ready for submission to those rites (circumcision is now conducted on infants at the local dispensary, though the operation itself is still performed by older men who had actual traditional experience as **nè-yákén buu** “knife wielders”), and trained them to dance the circumcision dances, an essential part of preparing the boys for circumcision. He then organized a dance ceremony, to which he invited some of the older people to provide encouragement and musical accompaniment. Mallum David and his companion can thus be seen holding the double bell gong, **bààn tènglàng**, in the photograph on page 7 and playing it just behind the dancers in the photograph on page 20. In addition, a lady is seen striking the jingle bracelet, **sùk bánén**, in the photograph on page 1. (All of the photographs here were taken on that occasion.)

After the actual circumcision has taken place, the boys are taken to the riverside, where a ceremony of circumcision title-giving takes place. During the rest of the initiation period, they will be called only by these titles. The title they receive will determine the type of mask they are to wear. Some of the titles depend on the social rank of the boy and consequently on the order of circumcision; thus, the knife-wielder's son will always be the first circumcised, **Gàrúm 'Míí**. These boys will wear one of the ordinary masks with their long head-spikes, one of which is on display here. It is worn by a boy in the photograph on page 20.

Other titles, however, are associated with some of the larger bush animals, and the corresponding masks clearly resemble these animals. Three of these are on display here. One of these is **Dòòná** the elephant, represented in the photograph at the bottom of page 17. Another is **Jèèlá**, the bushcow, shown in the photograph at the top of the same page. And a third is **Janglá**, the bushbuck, which can be seen in the photograph on page 16. These masks are few in number, often only two or three. Indeed, the boys wearing them can be distinguished by devices such as adding a modifying word to the title, for example, **Dòòná Wàrí** ‘senior elephant’ and **Dòòná Sòkáa** ‘junior elephant’, according to which of the boys is older.

The wearers of these masks have their own specific dances as well. In photographs, the wearers of **Jèèlá** and **Janglá** are seen dancing these dances alone in the photographs on pages 1 and 3. In the photograph on page 27, however, all the masks can be seen “going in line” in a common dance.

These masks were not worn only for dancing. After a certain time, the boys were allowed to return to their town where they could request food and other things permitted them. They were not allowed to make their identity known on these visits, and therefore had to go about under their masks. They were furthermore prohibited from speaking. Communication had to take place only in the form of whistling the tones of the words in the sentences they wished to utter.

Another occasion for the use of these masks was at competitions of skill called **páán tí’í miséen**, literally “shield head shaking” (the masks are designated as **páán** ‘shield’). The test of skill consists of placing a pebble or chip of pottery at the very top of the spike, then to manage to hurl it as far as possible by whip action from beneath the mask. The spike is jointed, and the one pictured here was not solidly attached. It remained in position for a while (photograph on page 20), but animated dancing loosened it and caused it to collapse (photograph on page 27).

RB

Sámá bu méém yeren

Nè-baréen:

David Adamu Jobdi Pola
Dipl. Primary School Supervision and Administration
(PSSA)
Institute of Education, ABU Zaria

Sát 'saren

M bé wàà momsé'én mè ì lá'am doomen wàrí maan jì Máálàm Raymond Boyd, dòón Máálàm Sa'ad Isa. Nèé bu ràán í boksùmen nàà pèn baré'én da Sámá bu méém yerení. M bé wàà jaké'én momsé'én sàng maan jì Máálàm Raymond Boyd nwúù kẹẹ Mrs. Evelyne Raymond. Góon sàng boksì súún kẹẹ rén tee baan nyeenen nèé bu déèn súún kẹẹ pok i bá'rá bèẹ ràn. Wóó jẹ pát, Sú'ú kú jakáànèn tít nyiin ì pókúm sèmén wàrikọ.

Sát 'déèn

Tír àán nàa saa-gaa ràán bé da Sámá bu méém yeren. Áán tít bu déèn: nèèn buu, nèèn-nénwù buu, nè-yákén buu, gáp sòòn kọọ yeren sòòn, gáp tangen, yák yeren, wók 'dōṓn, pèn láám, yírí nèèn bu ì nèèn-nénwù bu dòón méém yét 'buu, sát 'waken dàa kaa bè, pèn yáksúm dàa kaa bè, káásí yírí, méém bu nyené'én nyem ì dòón jup bu nyeenen. Áán vérá déèn ò nyii saren da méém yetsé'én àn.

Gbomséen

M bé wàà gbomsé'én mè maan jì dá'á mè Jobdi Sanwe dòón maan jì nyàá me Dudu Jobdi. Áán gó'ón bu jẹ dāt bèẹ Sú'ú vitbùrì. N fák Sú'ú kú nyaabú bùm sèmén ì pókúm vèrén ì Sú'ú púki, àmíin.

Sámá bu méém yeren

Nòkiin nàken Dévìt Àdamú Jobdì bé wàà sát 'saràan da Sámá bu méém yeren sári. Sámá yetsì míí tee òm kāsé'én sòòm vẹẹ bàán lérùm ma saamen é wàà nénwù bu ràn kọọ sòòm vẹẹ don déen ma nyené'nén nàà méém bu kpàán bà'nén mum àn. Sámá bu í yét méém bu jimen jum jẹẹ dùtím maan jum jẹẹ kú'úm bàà túuná kọọ kanéen. Kọọ ri kààm má'án bọọ, Sámá bu í mà méém bu dá'án kaméen.

Nèèn ì nèèn-nénwù:

Míí má'án bọọ, màà jì nèèn-nénwù kẹẹ ì nèèn pè. Nèe bu dá'án bààrá í mà nwaanen ì méém bu déen tee ì mót déen í bé wàà sòòn bẹẹ bu doben àn. Gó'ón bu í tẹẹ sát 'tangen hár maan jum míí yetséen, sẹy míí mà nyenénen nyem sè. Nèèn ì nèèn-nénwù í mà boksí marikòon nyem dá'á kẹẹ.

Nè-yákén bu:

Kọọ ri kààm má'án bọọ, í bé wàà nè-yákén sààrén bu tẹẹ. Í mà méém bu tàksén yetsé'én ì yák sààrén déen kpẹẹ bu duu ràn. Nè-yákén bu í nàk tóom ì gàng sári. Gàng mà satbó'ón én, ì gàànèn yírí, tẹ̀amsí lùùm, dòon kpàá lùùm burkí òm nwuusé'én yákí. Yák dá'án mǎá, yák sààrén. Nè-yákén bu í sakí síim, í kék tẹ̀amsí, dòon kpàá lùùm déen gàng yàà bu ràn. Nnyéén én, pèn keken bu dá'án í nongsén só gà, í mà toomen maan jì gàng saren én, ì jẹẹ àán gà, á vérènnèn méém yét 'bu gò. Àmmá nongsèni gà, bé sèmén. Méém bu í mà yet tuné'nen bé sèmén jẹ.

Mót nwuusé'én yákí, nè-yákén bu í jàng gbẹẹ gùù jum. Í nàk kút 'biin ní'ín bẹẹ. Í yerì yák yeren da gbẹẹ gùù, í yisì nénwù bu só. Í mà wupsé'én tẹẹ, sẹy mót yetséen yák nekèni.

Yeren sòn kòṣ gáp sòn:

Méém bu í mà yeren sòn doben kòṣ gáp sòn. Í vít géen én, méém bu taaréen. Méém bu í sankèn pèn gáp sòn hár maan jìi mót déen gàng ì nè-wàrí kẹ̀ẹ̀ bu í mà wàren mót yeren méém bu ràn.

Àán lérùum sòn déen Sámá bu í sankí méém bu dìm poken lèrùum ví'nén bu i sáá. Lèrùum kòṣlá 'só, lèrùum yá'rén só kòṣ lèrùum lúgrá 'só kòṣ lèrùum dáj'mén só kòṣ bárúmsà só. Àmmá kú pók lèrùum nyáàgáng kòṣ lèrùum kpààsén. Kòṣ í vitkù n 'pèn lùum gà, kú dínjí kú yákí jẹ́ pát.

Pén vwaren i gáp sòn àán gèr é wàà bìla ràn, gín dàmeèn bààrá, dòón gín jangen ben, bààn tenglàng, tängkpqläng, gaam gbängen.

Méém bu pén doben sòòn, gé'én nàken, nòòní, yísí bòòrí bè;
bààrá, sùk bánén (sùk déen konglèn dèydéy í tang í dǐng àn, í pak
 wá'á só; í dǒp sòòn wàà gé'éní, kǒó í jéem bùmá, í dít wàà géen, gé'én
 nàken sùk bánén); *tára, sùk yéri* (yé'rí déen í kerí òm kù lín dǐng só
 àn); *nààsá, dòn gáp tím* nòòní kǒó bààrá.

Méém bu í mà gáp sòòn doben kàà jèè nòòní kǒó bààrá kù rí
 márò yetsíboon. Nàa sòòn doben bèè buu, nèen bu ì nèen-nénwù bu í
 mà kangbó'ón tee. Méém bu í mà geren saan doomen nèè bèè bu òm
 "tapboon múm".

Méém doben gáp sòòn:

Méém doben gáp sòòn bu í mà vetbó'ón òm doomen láam. Kǒó
 míí má'án bǒó, mà mànáà kèè bu tẹen maan nyem póp kèè kǒó kàlúum
 kèè kǒó màlá kèè, nyàá-màlà-nwù, kǒó dá'á kèè bèméém bu kǒó dá'á
 kèè mànáà bu, gé'én nàken maan jì kuun bu òm piríbo'ón mum, míí
 mà te yeren. Nnyéén í kóómì gà, nè-déen í ba lá'ám domkòon àan mà
 pén liiren nekséen. Mà ví'ín kǒó kpàá kǒó pén àan tóngtóng kèè gur
 àan nakboon. Méém bu í mà liin í mà vèren wuken. Sámá bu í vít géen
 én, *múm taben*, pén liiren téem búúrén bè òm kamsé'én ì míí déen.
 Nèen bu ì nèen-nénwù bu máá, í líí pè. Òm liin pén gà, í mà gàng
 saren én, méém gáp sòòn tuu bu í mà sòòn doben nimá 'rán, kǒó bé
 tàksin àn. Í báá lá'ám domkòon. Í mà sòòn doben ì vèren wàrikò. Nèè
 bu bǒó, í mà lǎká yiséen, í mà bép 'naasíboon: kàà biin ní'ín bèè mà te
 wòqséenen. Nè-don bu ràán í saam bép 'só ràán gà, í wòqsì bíí gùrén.
 "Sàlàmbó" bu í yàp méém bu tím gù. Gàà òm gà, í káá í gàn tee.
 Kàày, n saràrì, vèren wàrikò. Méém bu téem yit búú jum yák yeren
 gò.

Gàng ì nè-wàrí kèè bu í mà wá'á saan nyem nè-nwánén bu òm
 jukéen kǒó méém bu dá'án í mà yeren sèmén jèrè. Gàng ì kàmén bu í
 mà mót yeren yák wāren.

Mót sìnnì, ñnyéén mót nekènì gà, kàà làà mót bààrá gà, kóó míí má'án bọ́ọ mà saren kuun kẹ̀ẹ̀ bu, mànáà kẹ̀ẹ̀ bu, dáá 'méém kẹ̀ẹ̀ bu, màn-kpómén kẹ̀ẹ̀ bu, í mà ba nyeenen yák yeren mórí.

Gàp tangen:

Mót tangen gáp, mót kíngá bè wàrikò, mót gbintang, pén pèsí bè wàrikò nyeenen. Àán kàà déèn í tang gáb àn: í mà yísí yàà sèmsá bu kerí yaben míí déèn jum i wá'á don pè, ìi pakkòon "kúptà" míí sè tàksén. Í mà fàrén kóó pén tí'í bè pakkòon. Í táng í mà wú'ú wàtkòon tẹ̀ẹ̀ ì yísí sèmsá. Àmmá í mà kerikòon ì tí'í pè. Í mà yísí don tẹ̀ẹ̀, í mà tangkòon òm. Nèèn kẹ̀ẹ̀ mà guren wàà, i dùksìrì mum kẹ̀ẹ̀ní, í mà yírí burkí joní paakòon i tükí. Í vít géen én, *bookẹ̀*. Tùk bèẹ̀ mà jibé'nén gò. Sẹ̀y í mà juké'én sè sòòsẹ̀y só gà, ì mà míí wẹ̀ẹ̀ nyiin só. Gàng míí gà, í mà fàrén pakkòon i gàng bu yísí tíi, yísí keré'én dẹ̀ẹ̀rí àán ì tí'í ràn. Nèèn kẹ̀ẹ̀ mà nworen, à geren òm góon.

Kàà déèn ò taksí ò sarà ràání, méém bu í táng gábì, nimá 'gà, méém bu jí dāt, í mà laan nyem gàng, í mà tí'í gbaa dakéen jẹ̀ wéréré. Don bàán í taksí í tùùn gipsí biin àán í mà gbaan gò, jí dāt bèẹ̀ táká 'ràn.

Tòò, míí mà te yeren gà, bé nyem gàng yàà, nè-nyaan méém bu gąą, í bé wàà nyaan òm kù ñ kpààn yák só. Í vít gąą dá'án én, *nàà-lùùm gąą*. Póp wẹ̀ẹ̀ mà nàà-lùùm gąą nyaaràan òm tongsàan téém. I mót yeren í mà gąą déèn sòòn dàa síim, kóó wók 'kààká. Ñnyéén í nyáá mírì gà, í mà wá'á kuukòon ì téém jẹ̀ gbìm gbìm, í tùt í mà vesikòon wáa. Gó'ón kàk kàk, mà jaamen à tii: í tùt í vesikù wá'á gà, gó'ón barkèn barkèn mà jaamen à tii jẹ̀ nyà.

Táká 'ràn, méém bu í mà lá'ám laan só. Nèèn bu í mà gáp sòòn doben. Ñnyéén í pùrì gà, tẹ̀ngkpá'làng tuu dòon gaam gbángen, í mà kuun gaam bààrá ràán hár bùm mà get dakéenen jẹ̀. (*Tẹ̀ngkpá'làng* bé kàà lẹ̀ẹ̀rá, àmmá dẹ̀ẹ̀rí, dẹ̀ẹ̀mèn kanèen lẹ̀ẹ̀rá. *Gaam gbá'ngén* bọ́ọ, mum kẹ̀ẹ̀ é bàrùbí. Í kùù gà, í nàk wùù kẹ̀ẹ̀ é tẹ̀ẹ̀, wùù kẹ̀ẹ̀ é bààrá,

wùù bé dàa kiiin kẹẹ é tẹẹ. Í kùù gà, kpaamèn dāt wàrikò, lèrúùm gaam, í vít géen én, "lèrúùm gaam".)

Mót yeren yákí:

Mót yeren yákí, mót kíngá bè gbintang, kuun buu, dáá 'méém buu, dòón màn-kpómén bu pè, nèé bu í kamèn wàrikò dìm juké'én tùkí, nyeenen kàà ràán méém bu í mà gáp jaamen àn. Ñnyéén míí kpáá yák gà, sàsá 'wàrikò wàà méém dá'á bu; mànàà buu, màn-káásí buu, màn-kpómén bu gà, jóná pén. Dìm gé'én gà, kọọ máà bọọ, tongsì míí kẹẹ téém dìm kù kpààn yák só.

Mót yeren yákí kàà déèn n sarà ràání, yák taksén, í nwuusì yák burì, í tikì mót déèn wàà géen. I mót déèn í mà yetséen yák àn, nè-yákén sààrén mà gbẹẹ guù jangen jum. Mà kút 'naken biin nín, gó'ón jìp ní'ín kẹẹ gò.

Ñnyéén wúrí jẹẹ kékì gà, nèen bu í mà méém bu wók 'jimsì jutséen. Nèen-nénwù bu máá, í mà wòp yélálá kuséen. Tùm gà, í ma liin só.

Tàksiné'ní kpít, kọọ nèen má'án bọọ, mà míí kẹẹ gáp tangen. Kuun buu, dáá 'méém buu, mànàà buu, póp buu, í mà pangsé'nén jì méém bu kàsí tòrí sin. Bìla mà gín vwaren é nyem gàng sin, i "gàng-pẹẹ-nàà" sin, hár tunsì bení'bó'ón gàà tii páá. Wẹẹ míí àán gà, méém gáp tuu bu í ma nìmsì dingé'én wàà só dìm méém bu jí dāt í bé'è mum wàà yírí burkí, tük bẹẹ bu burkí, kọọ míí má'án bọọ, sẹy sát 'kamsé'én wàrikò. Méém nyàà don bu í kpáá tee, n saràrì.

Mór àání, mót pèsí bè, mót larí bè wàrikò. Wii lérùm bọọ, saam jamà ben só gà, téém wẹẹ mà gín vwaren kọọ gànggá vwaren. Gáp jaamen nekèni, méém gáp tuu bu í mà gàng páá gāñen dīng bààrá. Ñnyéén sìin tá'rá gà, í mà nè-yákén míí tẹẹn dòón kàmén míí. Nè-yákén bu í mà yák maksé'én jum gó'ón buu (í yetsì dìm kọọ, kọọ ri bọọ téém gápsén, í yetsì dìm kọọ dìm n nóó, í visì nyéng nyem gà,

semèn só). Gáà dìm gà, kọ́ọ̀ i yàà bá'rá só, ñnyéén makséen dá'án bé sèmén gà, nè-yákén wàrí mà saren én, don bàán, tòò, kọ́ọ̀ máà bọ́ọ̀, kú yélén biin. Gáà ben kọ́ọ̀ máà bọ́ọ̀, yetsì míí kẹ̀ẹ̀. Nè-yákén wòpsá bu í jàng gbẹ̀ẹ̀ guù jum, í kúm tí'í bèẹ̀ tèẹ̀.

Ñnyéén í komsì méém bààrá bu dá'án gà, míí don à dìíng diren da mànáà dìíng. Don à dìíng diren da yákí, don à dìíng diren da yákí. Í mà dìíng diren da mànáà kẹ̀ẹ̀ dìíng. Ñnyéén í yetsì í duksì míí déèn gà, nèèn kẹ̀ẹ̀ mà váàn míí tẹ̀n, mà ba kur'één da nè-don nyéng. Í gèt mànáà kẹ̀ẹ̀ saren, í nóó, tòò, mànáà kẹ̀ẹ̀ gùt váàní. Sẹ̀y góon máá, kù neksèn é tee, sógà kú mà sàsá 'nyaan gà, tòò, mànáà kẹ̀ẹ̀ gùt váàní, í nàk kàà ràán. Dìm géen tíí, yáà yà mà vesé'nen, kaawẹ̀ẹ̀ mà vesé'nen, nèè bu í mà vèrén wuken dìm méém bu dá'án í taksì í jààm yákì. Nè-yákén tàksén mà saren nóó, tòò, wẹ̀ẹ̀ míí àán gà, nè-don bàán í ger é dìm kààm, í woo yák yetsé'én àán gà jẹ̀ pát bèẹ̀, máà bọ́ọ̀, kú yélén biin í yák yetséen. Wẹ̀ẹ̀ míí àán gà, pèn semèni.

Gàng míí, í mà gàng míí wupsé'én tee. Sẹ̀y méém don bàán í yér í yakèni pát, í mà tunsikòon èè pèsí wàrikò. Gíín, gaam gbángen, dòon tàngkpàlàng mà sakénen jẹ̀. Nèè bu í mà nìmsì dingikòon hár get merikòon í dá'á kẹ̀ẹ̀ páá. Mór àán mót láká bè, mót nyísùm bè sàng só. Í mót déèn gàng míí nyenén tíí páá ràán gà, nèèn kẹ̀ẹ̀ mà bisí yakikòon gáp dùùn, gáp déèn í tang dèn sèmén jẹ̀ ràn. Sẹ̀y yísí tí'í bè kẹ̀ẹ̀ í pèn tí'í bè màan laan sin. Nè-yákén gbẹ̀ẹ̀ guù tuu mà yetsikòon í yák tàksén déèn í yetsì dèn méém tàksén bu rì gé'én àn, kàmén míí í nè-yákén míí ràn. Nè-yákén mà yetsikòon, míí déèn mà poken da gíín váàn kọ́ọ̀ mà jaamen da gíín váàn. (Gíín váàn gà, váàn àán í tẹ̀p í gàng páá, gíín àán í jang ben àán gà, kù n vwarò àn. Kọ́ọ̀ í Sámá kààm má'án bọ́ọ̀, ñ gèt gà, í mà saamen gíín váàn tèẹ̀. Í tẹ̀p é tíí páá tím tím kìn. Mót déèn í tẹ̀p gíín míí àán gà, bìla àán vwat gíín àn, gíín váàn wàrí tèẹ̀, wẹ̀ẹ̀ míí tèẹ̀, í pòk gáà dàrí.) Tòò, míí dá'án à poken da dá'á kẹ̀ẹ̀ gíín váàn dá'án kọ́ọ̀ mà poken ben kọ́ọ̀ mà jaamen dàrí. Mà sàam diren ben. Ñnyéén dùkì gà, í mà tò má 'nyaakòon wàà kọ́ọ̀ gáp tím kẹ̀ẹ̀, mà vwaren gbẹ̀ẹ̀ déèn í géen. Ñnyéén duksì rì gbẹ̀ẹ̀rì gà, í mà nyaakòon sàam. Gó'ón mà tup vesé'én da dá'á kẹ̀ẹ̀ wùù yísá mum tíí.

Gé'én nàken jààm lérùmì. Gáà ben, sẹy yáà y mà vesé'nen jẹ kàlálàlálà dòón kaawẹ mà saké'nen jẹ. Gé'én nàken yák yeren dùk i mót dé'èni.

Sąam déèn ñnyéén í yetsì í duksirì gà, gó'ón mà sąam àán tẹn, mà tuben da jawlẹrò tíi kọọ yìsá mum bè.

Méém bu í mà wók 'juren gáà dàà, dàà *méém yét 'wóki*. Méém bu í mà nyíngèn poken tim *méém yét 'tím*. Kọọ i mót bìi má'án bọọ, nú'ún gà, í mà geren poken tẹ; tàká 'gà, í mà geren laan dàa kaa, bùm laan wàrí déèn dum gàng kọọ ràn.

Méém yét 'bu jẹ pát, í mà wubénen bé tim tím, tím nyíngèn. Tím nyíngèn wàrí déèn, gé'én pòken méém yét 'tím. Méém bu kọọ mót má'án bọọ í pòk gáà tim tím àán dìm gongséen. Í mà pèn bu sanké'nén gáà tim góng góng déèn í gèren én wàà nèen bu ràn, tím tím déèn.

Nimá 'gà, í getsí'bú jí dật dìm gàng kọọ dìmáà. Í túp í neksì bùm wàrí don í vít béen én, *dàa kaa*. Í kurì í daki jẹ wéréré dìm méém bu í mà laan tẹ.

Gąan vinsé'én méri, gąan tàksén í vír én, *jààkàa*, gé'én nàken gąan buren méri míri.

Wók 'dọọn:

Nèé bu í mà méém yét 'bu jimséen. Tàksiné'ní kpít kpít, í mà geren wàà gó'ón bu maan jì wók 'lìbá. Wók 'déèn mà nyiin kọnséen méém bu dùùn kọọ maan tim gúù. Í mà jukéen wók 'déèn sèmén sèmén dìm pèn vẹẹ loomen nèé kù nàkèn gáà dàà tẹ sọ. Méém yét 'bu dìm mót tá'rá gà, í mà wók 'dọọn. Nèen bu í mà nyensé'én méém bu dàa wók 'lìbá déèn tàksiné'ní sin kpít. Mót bu dá'án, wásén gòng móri. Àán wók 'wáren, sẹy méém buu, í mà pokbó'ón lẹ́árí lẹ́árí dọọn dàa wóki; míi don kẹẹn tẹẹ bẹ. Méri mót tá'rá bè ràání, í mà nwosíbóon. Sẹy méém bu í mà siren tee.

Gàng ì gàng gbaan bu ì nè-wàrí bu ì méém gàpsí bu dòón méém nénwù bu í mà geren gaanen pèn láám yírí. I mót dọọn wóki, nèe bu jẹ pát í jàám í tiki bée wók 'líba mum òm wuken méém bu yírí pásí, nèn bu dòón nèn-nénwù bu pè.

Nèn má'án bọ́, mà yírí òm'én jẹ só, sẹy mà tùlúg nyené'nén sè. Nnyéén gó'ón kasi tùlúg gà, í mà te vwatkòon. Gèt mà poken biin nè-wòpsá bu í mà yírí nyaakòon.

Àán yírí maan jì nèn buu:

- *Nèn-gàng*, gó'ón nàken nè-déén kamí méém bu jẹ pár àn. Gàng nyáá tí'í nàken kẹ̀n bé wàà góon, gó'ón nàken nèn gàng.
- *Nèn-gbaan*, màn-jàkén kẹ̀.
- *Nèn-jàng-gum*, nè-ràán í saam gaṣan pá'sí é òm vinsé'én méri gà, í à nyaan wàà gó'ón àn, gó'ón nàken nèn-jàng-gum.
- *Nèn-gesì*, gó'ón máá, gaṣan yí'sí gesé'én òm méém bu gaṣan kú sùt tee sémén.
- *Nèn-kpàlì-nwóón*, nnyéén í benì pèn liirenì gà, gó'ón mà pèn liiren kpáléén.
- *Nèn-gàpsì*, nèn àán gó'ón mà gapsé'én méém bu, í gapsì méém bu gálá gálá gálá. Máà bu bọ́, í nyaabú pèn liiren ì gó'ón bu, nèn dá'án gapsíbóon.
- *Nèn-kpànaà-tee*, góon máá, nekèn bée nèn gapséén pèn pè. Gó'ón sàren sát 'gapsé'én pèn én biin nèn gàng.
- *Nèn-nyààgàng*, nè-tongsé'én nèn bu téém ì méém bu pè.

● *Nèèn-lqà*, nè-ràán gó'ón ma saren méém bu rén gà, pén bàán báárò kòò à saren nèèn gàng, pén pá'sí báárò ré'ní. Gó'ón mà lqà kẹ̀n tẹ̀n maan ì nè-wòpsá buu.

● *Nèèn-wùpsi-pén*, nè-ràán í ma pén tẹ̀ben wàà gó'ón, mà pén bu déèn tẹ̀b e mór àn.

● *Nèèn-kongì*, nè-ràán a pén bu kamkéen, ma tẹ̀ben pén bu déèn í kongí í nak gà, í ma kongí meré'én nyem àn.

● *Nèèn-sàà-pqó*, nè-ràán a méém bu pqó saan sankéen. Kòò mót má'án bqó, tẹ̀ám bu kòò nyá'á bqó, sèmén só gà, gó'ón mà saren én, ñ neksí tẹ̀ám, á gèrènnè ì pqó ràn.

● *Nèèn-kābààn*, nè-ràán vwat bàán kòò wàà yirén 'bqó, kòò mót má'án bqó, gó'ón mà bàán vwaren. Gó'ón vwat bàán dá'ánì gà, gínn só, gerúm jìnn ì bùm donì. Kòò vwat bàán dá'án kòò nèè mà geren én, baan jì méém yét 'buu. Nèèn-nénwù don báárò éen, gó'ón mà bàán dá'án vwaren. Nèèn bu í gèr énnì gà, gó'ón mà bàán dá'án vwaren. Vwat bàán dá'án gà, méém bu í mà kuun kùú:

"Nèèn-sàà-pqó sàà pqó sàà sàà, birawaandù,
"Kìnn kàà lqom kórá, tènglàng àbàkàn".

Méém bu í mà wá'á kuré'én ì gé'én pè. Í nak kàà ràán, sẹ̀y nè-ràán gèt mà ba poken ben sè. Ñnyéén nè-ràán gèt bà pòk nyínn ben gà, à saren én, ì vét gò.

● *Nèèn-bòksi-méém-buu*, gó'ón mà boksé'én méém bu kòò ì bùm má'án bqó, ñnyéén pén don kẹ̀nsí é nàà kààm tẹ̀tè gà, kòò wẹ̀'ẹ̀ wúú bé nàà kààm, gó'ón mà bokséen méém bu í mà nyené'nén nàà páán, í gèt lá'ám doomen nyem yàà déèn.

● *Nèèn-jùkì*, àán gó'ón mà juké'én ì méém buu.

● *Nèèn-pìrà*, nè-ràán pak pìrà ràn.

● *Nèèn-tòmáa*, nè-ràán gó'ón kamsí rì tòmáa. Ñnyéén tòmá 'yakèn da kaa tí'í kọ́ọ́ tòmá 'yakèn da páán tí'í gà, gó'ón mà saren én, méém bu í bát tòmá'á í mór àán wàrikọ́. Tòmá 'yakèni, í bát tòmá 'da kaa tí'í tẹ̀ẹ̀ bẹ̀, í bát tòmáa. Dìm tòmá 'dá'án kù kànséèn nè-wàrí bu soomen, míí má'án nàken sàng gà, í vwat̀kòon ì géen só.

● *Nèèn-wù-pén*, ñnyéén í gùt pén bu é nàà pọ́ọ́ tí'írì, í kamì í yakìrì gà, kọ́ọ́ saa kọ́ọ́ ví'ín kọ́ọ́ nyá'á pát, í mà pén déen te wiin. Í ma te taan só dìm gé'én í vít góon én, nèèn-wù-pén. Gó'ón mà saren méém bu, í wíí pén, gó'ón nàken nèèn-wù-pén.

Nèèn-nénwù bu yírí bọ́ọ́, pòk kàán sin sáang kàà ràán n sarà ràn.
Nèèn-nénwù-gàng bé tẹ̀ẹ̀, *nèèn-nénwù-gbaan* bé tẹ̀ẹ̀,
nèèn-nénwù-jàng-gum bé tẹ̀ẹ̀, *nèèn-nénwù-gèsi* é tẹ̀ẹ̀,
nèèn-nénwù-kpàlì-nwóón bé tẹ̀ẹ̀, *nèèn-nénwù-gàpsi-pén* bé tẹ̀ẹ̀,
nèèn-nénwù-kpànaà-tee é tẹ̀ẹ̀. *Nèèn-nénwù-sàà-pọ́ọ́* gà, gó'ón nàken nèèn-nénwù ràán kamí méém bu í saa í gut nyá'á bé'én pát, í bà í kamì nyá'á nàà pọ́ọ́ gà, í merì biin nèèn-nénwù-sàà-pọ́ọ́. Góon máá, ñnyéén tẹ̀ẹ̀ mót don méém bu gà, í gèr í wók 'bùm mọ́ọ́n gà, gó'ón nàken tíi, dìm nèèn-sàà-pọ́ọ́ mà poken ì kási kẹ̀ẹ̀. Pén toóm bèẹ̀ gèt bé nọ̀nì sin. Gé'én nàken nèèn-nénwù bu bọ́ọ́, pén toóm bèẹ̀ kàán.

Méém bu pén láám yírí bọ́ọ́, gèr é kàà ràán. Nèèn bu í mà méém bu tunsé'én é dàà wóki. Mót déen í tunsíbú dàà wóki, í suksí í dakí bú mérí jẹ̀ wéréré àán gà, wẹ̀ẹ̀ míí àán gà, gó'ón bu í mà yírí pá'sí gaanen. Méém bu yírí pá'sí bé kàà ràání: *Gàrúm 'Wàrí*, *Gàrúm 'Sòkàa*, *Jímá Wàrí*, *Jímá Sòkàa*, *Nèlaaká*, *Tonggbà*, *Dabànglà*, *Píyá*, *Janglá*, *Jèlèlá*, *Nàmdá*, *Dòqóná*, *Gàláánà*, *Kòqòwá*, *Kodà*. Tòò, míí má'án bọ́ọ́, pén láám yírí lungsèn bèè pén pọ́ọ́rén àán nàà pọ́ọ́ kọ́ọ́ nè-tóngtóng àán gó'ón nak àán kàà ràán m ma saràan àn.

M mà makàan *Jímá*: sẹ̀y gàng míí, í mà gó'ón nyaan. Pòk é kàà nè-tíirén míí, *Jímá Sòkà'á* ì *Jímá Wàrí* pè. Tòò, *Gàrúm 'Wàrí* kàà ràán

ò sarà àání: nè-kiìn bè míí, nè-sáàrén míí, í mà gó'ón nyaan ì kàmén
 míí ì nè-yákén míí dá'án í maksí yák jum gó'ón bu ràn. Í ma nyaan pén
 láám yírí àán ben jẹ só, wààtò, nè-bāren bọ̀nọ̀ téém biin, gó'ón nàken
Gàrúm 'Wàrí. Dabànglà, tòò, lungsèn bée kọ̀ọ̀ pén pọ̀ọ̀rén don nàà
 pọ̀ọ̀ àán nak tó̀ngtóng àán, í vír í baksì bée gé'én pè. *Píyá* ì *Janglá* àán
 pát, í vír í màk é jum pén nàà pọ̀ọ̀ bè buu. *Nàmdá*, *Nàmdá* pòk é kàà
 dùnggbàl àán í samkù nàà pọ̀ọ̀, Nèsáára bu í vít í nóó, *hippopotamus*
 àn. *Kòòwá* gà, míí àán kpaa yák te ràn, nak "bárúmsà" ràn. Bárúmsà
 dá'án gà, òm kpaa yák sin só. Ñnyéén í à pén soomen é jum, wii ñ
 làrì gà, wii bárúmsà. Gé'én nàken í vít géén
 én, bárúmsà.

Dìim méém yét
 míí nèen má'án bọ̀ọ̀,
 nuun. Maa bọ̀ọ̀, gèr é
 tím tím déen wàà
 maa bọ̀ọ̀, míí dínì
 má'án bọ̀ọ̀, í mà páán
 pén láám yírí kẹ̀ẹ̀:
 Dòóná, páán bèè bu
 yét 'don bu páán tí'í

Janglá páán tí'í
 kàà sòng gaam, àán

'bu dínì gé'én yírí gà,
 góon bé wàà páán
 wàà búùgrí, í gèr é dàà
 géén. I bùm dá'án kọ̀ọ̀
 duksì yírìrì gà, míí
 nuukòon lungséne ì
 Jèlálá, *Janglá* dòón
 bé góng góng. Méém
 bèè bé dẹ̀ẹ̀rí.

kẹ̀ẹ̀ gapsèn dàt bààrá
 gé'én lùngen kẹ̀ẹ̀n:

Jèèlá páán tí'í kẹẹ gapsèn bààrá, àmmá í táng í kamkì wá'á yààsén bààrá déèn jum don, àán géen:

Dòòná páán lungsèn ì kònglá'á yílámí, í kamkì tí'í kẹẹn tẹẹ só. Í konglì mum kẹẹn tẹẹ, í neksì tá'á kẹẹn bùm tẹẹ, lungsèn kàà kònglá 'táa. Dòòná páán tí'í kẹẹ, mum kẹẹ dẹmèn. Í bà í konglì í neksì gà, í bà í pàk vààn míí kọ́ọ̀ gèénglẹ̀ gáà nàà. Í pàk í duksì gà, gó'ón dọp sòòn déèn, páán tí'í kẹẹ bu kàà ràán, àán gé'én lùngen kẹẹ:

Sát 'waken dàa kaa bè:

Gé'én nàken ì Hawsà mum gà, í vít géén én, *dòóká*. Sát 'waken dàa kaa bè, "wá'á bilá" tuu ma nyené'nén dàa kaa só. Wá'á bilá dá'án gà, nè ràán laa rée nénwù sè ràán gà, gó'ón ma nyené'nén dàa kaa só, sógà à méri piré'én òm. Òm géén tí'í gà, dòóká nòóní àán nèen gàng ma taksí waken àn.

- Méém bu méri viin nyìn só gà, wá'á bilá nyenèn só.

Nèen gàng sát 'waken kẹ̀ẹ̀ gà, géén. Gó'ón bàk jàkì sàng:

- *m̄* mà gaamen ben nyángén jẹ̀ só, *m̄* mà mum gbááren gaamen só.

Mum gbááren gà, mum putput saren nóó, pèn àán nákménò kàán, pèn àán nàk é kàán, gé'én nàken mum gbááren. Sát 'waken dàa kaa bè, kàsìrì: *m̄* mà pèn liin gà, *n̄* líí yàkì pèn gà, *m̄* mà saren só, *m̄* mà mum puusé'én ben jẹ̀ só.

- *M̄* mà gbomsé'én nè-wàrí, nè-wàrí bu ì nèen-nénwù bu.

Míí bà'nén àán yet só ràán bóq, *m̄* mà te gbomsikòon, í vitkù én, *nèèn gbẹ̀ẹ̀*. Báàrì gà, í kurikù wá'á tẹ̀ẹ̀ sàng.

- Mà pokàan lẹ̀árí òm kamé'én liin pèn ì màn-don wẹ̀ẹ̀ bu pè.
- *N̄*nyéen í nyenèn páán sè gà, *m̄* mà mum gaamen ben só, sẹ̀y kùú.

N̄ nyenèn nàà páán sè gà, kọ́q *n̄* gèt bé nàà kààm kọ́q *n̄* gèt bé bùm don, *m̄* mà kùú kuun én,... "Nèé rà nyem tẹ̀ẹ̀ bẹ̀rè sá?" *M̄* báá nyá'á fakenè, Gàrúum? (Í ma viràan ì yírì wẹ̀ẹ̀ don só), *m̄* báá nyá'á fakení? "N̄ wòò kpàáng", *m̄* mà saren *n̄* nóó, "n̄ wòò kpàáng", *m̄* mà saren è kùú, kọ́q "n̄ wòò dobí", *m̄* mà saren è kùú. Sógà, *n̄* sár ì pèn

don jẹ gà, m̄ pèèrì gà, í mà tùlúng takàan, í mà te vwatsàan. Ñnyéén í gèt pén faken bọ́, í màà nàà páán sin. Mum gaamen ben só, sẹy kùú. Páán gà, mà te neké'nen.

Pọ́ọ saan pòk lẹ́rì dìm míí má'án bọ́, *lẹ́rì kuun* pòk lẹ́rì dìm míí má'án bọ́: kọ́ọ máà bọ́, sát 'waken bu ràán, í mà te liiséen. Ñnyéén bát nọ̀nì gà, mà tùlúng nyené'nen. Gé'én nàken í mà púrùm nyaakòon, gé'én nàken tùlúng.

Pén tóóm dàa kaa bè, kàà ràán n̄ sarà àání. Dàa kaa í sankà pén bu góng góng góng dìm wii m̄ mà ba poken nè-wàrí, nè-yàà bè béen. Dìm géen tí'í gà, í sankì méém yét 'bu pén bu góng góng. *Yàà pengséén* bé tẹ̀, *kirí nuun* bé tẹ̀, *tím danéen* bé tẹ̀, *wàk pengséén* bé tẹ̀, *dọ́ timen* bé tẹ̀, *pén makéen* bé tẹ̀. Pén tóóm wá'á bè góng góng jẹ pát, wii m̄ mà te naken dìm mót don gà, gó'ón mà nè-yàà bè poken.

Pén yáksúm dàa kaa bè, kàà déen n̄ taksí n̄ sarà àn: *lẹ́rì kuun*, *páán tí'í misé'én* dòn yàà gakeén.

Méém yét 'bu í sankèn lẹ́rì kuun, gó'ón bu í mà sanké'nén nìmsí bu góng góng. Í mà lẹ́rì sòn doben, í mà wẹ'ẹ nìmsí sanké'nén nàa lẹ́rì kuun. Lẹ́rì bu déen bé túuná: lẹ́rì nọ̀nì, *lẹ́rì míí*; bààrá, *lẹ́rì jàkéen*; tára, *lẹ́rì kààsa*; nààsá, *lẹ́rì dangen*; túuná, *lẹ́rì nọ́*. Í mà lẹ́rì bu ràán kuun dìm nìmsí kú gèt nọ̀nì sin. Kọ́ọ páán tí'í miséen bọ́, lẹ́rì tẹ̀.

Páán tí'í miséen:

Páán tí'í dẹ̀rì bu, yáksúm bèẹ́ bé kàà ràán. Í mà nimen páán tí'í dẹ̀rì bu nìmsí. Ñnyéén kóóm jum míí má'án gà, gó'ón mà vèrén wuken. Mà dop misé'én páán tí'í kẹ̀ kú bẹ̀rén tee. Kàà ràán í nim én,

"Dabànglà dààn kú'ú tii DààJèrà, dá'á bẹ́.

"Gàláánà dààn kú'ú tii DààJèrà, dá'á bẹ́.

"Nwánén gà, ò gèt mòò tee.

"Nòk gà, ò gèt mòò tee.

"Mòòn gà, ò gèt mòò tee."

Ñnyéén kóóm jum Dabànglà gà, mà misé'én páán tí'í kẹ̀ẹ̀, misì misì b́t káán t́t gà, yáà yá mà saké'nen, kaawẹ mà dọ̀n. Nè-kẹ̀ẹ̀ bu í mà vèrén wuken, dá'á kẹ̀ẹ̀ nè-bu í mà saren í nóó, àán Dabànglà gèren. Nìmsí dá'án b́ọ̀, màlá kẹ̀ẹ̀, nyàá kẹ̀ẹ̀ ḱọ̀ kuun kẹ̀ẹ̀ bu í màan nimen, kúma bààn mà saké'nen jẹ.

Ñnyéén b́rì gà, yáà yá mà dọ̀n jẹ kálá lálá, nìmsí bu dá'án í gèr é wàà nèen-nénwù ḱọ̀ màlá ḱọ̀ nyàá-màlà-nwù ì nyàá ḱọ̀ bé-nwù-wẹ́ ḱọ̀ kaká.

Méém yét bu í mà yaksé'én tii páá. Sẹ́y í b́t í mà yaké'én páán tí'í bẹ̀ bu sè pát kù í gèrò dàa kaa. Í ma geren jẹ só, sẹ́y í mà Jèlà bu ì Janglá dòn Dòóná bu bẹ̀n juké'én sè. *Janglá*, *Jèlà* yáksúm bẹ̀ gà, yip t́ren. Í gap-sén ì méém yét bu só, í yíp í t́t í màà í biin ì òm pè. Gó'ón bu í nàk kàà ràán òm kù í pẹ̀n méém yét 'bu só òm nèe bu bé góón jẹ: í mà pẹ̀n méém bu òm juké'én t́kí. Janglá bu dá'án í śr ì kásí, í śt śt í dọ̀p dọ̀p í màà á tii, í vwatbú bààn déen "kpèng-bàkèn-jẹ-kpèng". Í śr ì gé'én pè, í waksén ì gíin, í laksì tí'í káán, í pèè ré òm, í màà í biin, í pèè ré òm.

Dòóná bu b́ọ̀, *Dòóná* bu yáksúm bẹ̀ semèn nyeenen jẹ káán. Gó'ón bu nàken yáksúm dùksìrì mum tuu bu dàa kaa. *Dòóná* bu, ñnyéén í wúk nìmsí don bé tẹ̀ gà, nyíin nìmsí ì bààn tènglàngì gà, í dọ̀p í gáán ben. Í wulì páán mum dèmsá bẹ̀ bu déen kàà kònglà 'núùn

àn, í líp ben. Váàn bu kọ́ọ̀ gèénglẹ̀ bu déèn gáà nàà ràán í yeemèn ben jẹ̀ fàrr. Ñnyéén nèe bu í púr ì juké'èni gà, Kābààn mà bààn tènglàng vwaren, mà bọ̀nọ̀ gansé'én maan dàa kaa. Gé'én nàken yáksúm sòbì, sẹ̀y mót don sè sàng.

Yàà gakeén:

Pén juké'én sèmén, géen bọ̀ọ̀, bèe nìmsí kẹ̀ẹ̀ bu hár nekèn bé kàà páán misé'én pè. Méém bu í mà wá'áy nọ̀ọ̀ pengséén, í mà tang niben wú'ú bèẹ̀ bu ì tí'í pè, í mà wubé'nén ben sáá. *Bìla* mà gín vwaren, *sáp sẹ̀ nìmsí bè* mà nimen nìmsí ("sáp sẹ̀" gà, nè-nimen nìmsí, nèen nìmsén). Méém bu í mà yàà gake'én sòòn doben, í mà geren wàà yàà jum wú'ú bèẹ̀ bu kàà kéém lùùm dáàng. "Kéém lùùm dáàng bu" í mà doben ì wá'a; nìmsí ì yàà yòòn kaawẹ̀ mà saké'nen jẹ̀. Nèe bu ì méém yét 'bu í wúk vèrén wàrikò. Kọ̀ọ̀ maa bọ̀ọ̀, wúk nìmsí pásì.

Yàà gake'én nìmsí déèn, ò sàrà béen, í gapsén ì páán tí'í misé'én nìmsí só.

"N sát KàménWẹ̀ẹ̀ tít gà, wúk só.

"N gèr ì yàà bára, ò wuksì gáám én yìrìrì.

"N gèr ì yàà bára, ò wuksì jẹ̀ bé yìrìrì.

"N gèr ì yàà bára, ò wuksì jẹ̀ góng góng."

(Wààtò, nénwù dá'án nìmsí dá'án, ò sát míí tít gà, wúk só; ò gèr ì yàà bá'rá gà, ò wuksì gáám é jum góon, gáám bu góng góng. Míí kẹ̀ẹ̀ déèn yíí kẹ̀ẹ̀ KàménWẹ̀ẹ̀.)

Í vwàt nyíín gín tẹ̀ẹ̀, méém bu í gaki yàà wáàw, í pèè biin í pèè òm, àán é kàà ràán. Gín dá'án í vwàrì, pén bu dá'án í dòbì.

Maa bu bọ̀ọ̀, nénwù bu dá'án í kamèn í nyaabú mòọ̀ nyíín dáámá òm ba nyeenen méém yét 'sòòn. Wẹ̀ẹ̀ míí àán, méém bu í vinsì mérìrì, àán pén yáksúm àán í nak àán, méém bu mérí vín yakèn sè pát. Òm gé'én tí'í gà, nénwù bu í báa nyíín dàa kaa. Kọ̀ọ̀ nèe làa wá'a bìlá ì

wá'a bilá, tí'í naken yakèni (nyangsèni). Wẹẹ míí àán gà, nèe báá nyíni gà, sẹy pèè mà wú'ú kẹẹ pinsé'én sè. Nèe báá dàa kaa, nàk wá'a bilá gà, pinsi wú'ú sè. Tòò, dìm géen tí'í gà, wẹẹ míí àán, nénwù bu í mà juké'én tükí. Í mà naken pèn toóm àán ì pèn yáksúm àán kàà ràán sin.

Sẹy mór àán nèen-gàng sar én, tòò, ñ wòò yaksé'én pèn yáksúm dá'án é dǐng tára kọ́ọ dǐng nààsá. Gáà dìm kàà só, méém bu nye-né'nén nyem. Àán yáà gaké'én lóókàsí kẹẹn kààn.

Yáà pengséén, yísí bu déèn í mà kamké'én ì bùm nòòní. Ñnyéén í kamkìrì wàrikòrì gà, í mà te diin, í mà "kùt biinen". Tòò, yáà bu dá'án í kamkìrì gà, méém bu í kamkí àán gà, í wák í jamsi kààn. Sẹy í dìrì gà, nèen bu í dǎàn vǎàn nàa yáà yísí ràán déèn, í mà saren én, "àán kùrí". Méém bu í mà bùm jẹẹ biinen, í biin vǎàn àán í dǎàn àn, í biin bùm jẹẹ. Nèen bu í mà te vwatbó'ón, í mà biinen kùt dǐng bààrá kù ñ vérò dàa kaa.

Sóp 'dọq:

Dọq déèn í nii kpàán bǎ'nén bu gáà dàà ràání dòón í suksì méri bu ì yáà tangen ì kpàán tí'í bu í jangsì gáà dàà ì kúmlí don bu dàà *sóp 'dọq*. Ñnyéén í mà sóp 'dọq niin gà, í mà méém bu kamé'én ben sè. Í satbó'ón én, à nìnnèn dọq ràn. Ñnyéén í bé wàà niin gà, nèen bu í mà te vwatbóon. Í mà niin sóp 'dọq dǐng bààrá: sóp 'dọq wẹẹ míí ì sóp 'dọq wàrí. Dọq wàrí í tím dẹmèn wàrikò, í jangsì gáà dàà. Dìm mór àán míí má'án yetsí àán pát í getkù é wàà kpàán tí'í bǎ'nén déèn í dabri é nàa yáà, í mà geren é wàà géen. Ñnyéén í nyeen só gà, ñ dàt tírì, wààtò, ñ wòò míí déèn te buren. Nèen má'án pát, pèn déèn gó'ón ma kamsé'én ì gé'én àán dìm ma yiren só.

Tòò, ñnyéén í biin kùrì, í nii sóp 'dọq gà, pèn toóm dàa kaa bè kọqlèni. Méém bu ràán í ma veren dàa kaa jẹ só, gó'ón bu í mà gàng ì nèen gàng baan doken sè. Dìm baan doken gà, gàng sát méém tuu bu, kọ́ọ máà bọ́ọ, kù nák sirì, dìm wẹẹ míí àán gà, méém bu í mà ba baan

nyem. Mót nyensé'én méém bu nyem, mót láká bè wàrikò; wẹẹ míi àán gà, mót kpá'ụ bè sáńg só; mót kíńgá bè wàrikò. Méém tuu bu í mà sím 'sakéen, í mà pén liiren sèmsá bu liin góng góng. Í mà neksé'én òm keré'én méém bu ò g'één ò láká. Wẹẹ míi àán gà, téém ọ̀ọ̀n bè sáńg bè kàà méém yéri, sẹy vèrén ò vèrén. Í mà méém bu jimséen é'é nímá 'maan nyem gàng. Kọ́ọ́ míi tuu má'án ọ̀ọ́, mà bené'én yísí jangen jum ọ̀ọ̀n nyàngkáy pá'sí òm míi kẹẹ nyem gàng yàà. Wẹẹ míi àán gà, í mà kamé'én méém bu jẹ́ pát, í mà kamé'én nyem gàng. Wẹẹ míi àán gà, kpàán yérén gà, í ma nyeenen ben jẹ́ só. Pòk pén sàsá 'bè wàrikò nyeenen kpàán yérén ben. Nnyéén méém bu í pàk í yàkí yísí jum gà, í mà kamí'bó'ón biin gàng ò nè-wàrí bu òm gaanen káásí yírí.

Méém yét 'bu káásí yírí:

I mót déen méém bu í kamén í yakén biin gàng ò nè-wàrí kẹẹ bu ràán gà, méém yét 'bu déen, í mà yírí pá'sí nyaabó'ón ò káásí òm ọ̀ọ́n. Pén wàrí àán nakmén ò sàsá àán jẹ́ ọ̀ọ́t, í mà káásí yírí viren ò lungsé'én kẹẹ ò géen. Àán káásí yírí bu ràán ò yelén nòkìin nyii àn: Josí káásí, Vwék Váàn káásí, Gaa káásí, Pààn káásí, Gák 'káásí, Kẹẹ káásí, Tóró káásí, Wẹẹ káásí kọ́ọ́ Mísí Wók 'káásí, Tòma 'káásí, Sát 'káásí, Bòròro káásí, Sààwàrà káásí.

Josí káásí dá'án gà, mó-'déen méém bu dàa kaa ràán gà, josí méém bu í jím bé góng góng ò jẹẹ déen. Josí bu í kosèn í ọ̀ọ́ ré tẹẹ jẹ gbím, nàk jẹ jàrr, pèè rì gín ọ̀ọ̀n nàk jẹ jàrr, pèè tii. Í naksì kàán, sẹy nè-wàrí bu í jukì ò jẹẹ dá'án gà, kàày, méém bu dá'án í yetbú ò jẹẹ dá'án, josí jím é wàrikò. Òm géen tí'í, kù í mārọ vitbó'ón Josí káásí.

Vwék Váàn káásí, g'één gà, kọ́ọ́ vāàn vwekmèn é terá kọ́ọ́ vāàn jím é da kú'súm kàà nwòòm jimen gàrr. G'één nàken í vít géen én, Vwék Váàn káásí.

Gaa káásí ọ̀ọ́, gaa nàkì tākì tunèn e jẹẹ déen nàa sàsá déen, í vít géen én, Gaa káásí.

Pàà n káásí, nè-bu dá'án í bé wàà laan dàa kaa bu gà, í saayì déèn pèn pòórén àán í vit í nóó pàà n àán, í yíp í bàa sambú tee, sẹy kù n maa saren én, méém bàán káásí yírí kẹẹ gà, mà naken Pàà n káásí.

Gák 'káásí, kú má Gák 'káásí sá ng 'dá'ání, gé'én nàken í nòng gák 'i jẹẹ bu déèn, nè-wàrí bu í nòng gák 'i saayì dá'án, gé'én nàken Gák 'káásí.

Kẹẹ káásí, i jẹẹ déèn gà, nè-wòpsá bu í nàk lálá í dọp sòòn wàà kẹẹ míí nìní gùù, í vít géen én, Kẹẹ káásí. Í táng kẹẹ míí nìní dùùn, í dọp sòòn wàà géen, sòòn sím 'gòó gà, méém gàpsí bu pát, í pòk wàà gé'én gà, saayì dá'án méém bu dá'án bé dàa kaa, í nóón, tòò, méém bàán í tunèn é gà, wẹẹ míí àán, káásí yírí bèẹ "Kẹẹ káásí".

Tóró káásí, i mót déèn Nèsáára Ìngilísì bu í baa ràán í duu bẹp 'pá'sí àán gà, kobò wùù tẹẹ bàání, tòò, i tóró bu dá'án gà, í tunsì tóró déèn í dùù tóró déèn i jẹẹ déèn, í vít géen én, Tóró káásí. Nè-wòpsá bu dá'án í vitbú kààn.

Wẹ'ẹ káásí, i jẹẹ dá'án mìsì wók 'nàk wẹ'ẹ wúú é sọ̀sẹy kù n mārò saren n nóón, méém kààn gà, káásí yírí bèẹ kú nàk Wẹ'ẹ káásí.

Tómá 'káásí, tò má 'káásí bọ́, gáà ben sá ng. I mót bu dá'án kọ́ tò má 'dá'án (n̄ nyíí, Sámá bu í nàk tò má), kọ́ gàng nyaan tò má 'ràán vwàt nèe bu é sọ̀sẹy i mót déená, kọ́ í vwarkèn é sọ̀sẹy òm jubí, i jẹẹ déená. Tòò, í vít géen én, Tò má 'káásí. Kọ́ wúú nwonèená, í vít wúú bèe yírí bu góng góng. Wúú nwonì bọ́, í nóón, tò má 'ràán vwatbú é gòrè, don gà, géen.

Sát 'káásí, nèe bu í tàksì sát 'wuken kàà ràán Nèsáára bu í tàksì kamké'én nèe bu, maa bọ́, kú pók e màjálísà ràn.

Bòròro káásí, i saayì àán Bòròro òm tük bu í nyénénò sáà àán àn; gín só, Pùllì à ben i sáà àán tẹẹ bẹ. Bòròró bu í tàksì nyené'nen sáà àán éen, gó'ón bu í nàken bòròro káásí.

Nyíí'nén sààwàrà káásí, baan i lóókàsí àán nèé bu í jimsí én, tòò, í sóóm nèé maan i *local government*, í sóóm nèé maan i *jìhà*, maan i *Lagos*. Àání, gé'én nàken í vít géén én, Sààwàrà káásí.

Nàà-lùùm tangen:

I mót déèn gàng nyaa méém bu káásí yírí àán gà, míí tuu má'án bọ́ọ, mà tẹ̀n míí kẹ̀ẹ wàà ì nèn kẹ̀ẹ dòón nèn-nénwù pè maan nyem góón. Méém yét 'tuu má'án bọ́ọ, mà lẹ́kà nàken. Gó'ón mà nàà-lùùm tangen.

Í mà sím 'wásé'én siksé'én nàa duu wàrí. Í mà duu dá'án baré'én wú'ú kẹ̀ẹn tee. Í mà biikòon tí'í kẹ̀ẹn ì kíngkíng. Í mà yísí tat burkí tangen ì duu déèn gúù. Í yelèn í mà tangen jum yàà kọọ wá'á lùùm. Dá'á kẹ̀ẹ mán-káásí bu í màa busé'én ì sòòn ì lẹ́kà maan tii páá. Ñnyéén míí kpáá yák te gà, dá'á kẹ̀ẹ mán-káásí nénwù bu í mà busé'én meré'én i gàng páá ì sòòn. Í mà tangen nàà-lùùm duu kẹ̀ẹ yísí tat i wá'á mìn; nè-kpaan yákí, í mà tangkòon i wá'á mìn. Nàà-lùùm sím 'duu bu í mà kamké'én i gàng yìsá mum dìm nàken lẹ́kà wàrikò.

Í vwàt nyíín gíín maan i gàng páá, í nìm nìmsí kẹ̀ẹ déèn. "M balèn, m balèn, táng nàà-lùùm wàà, dọ́ọ (kóóm) tii páàrí." Í vwàt nyíín gíín tẹ̀ẹ, í vwàt hár boksí ba merééní. Nè-don bàán bọ́ọ, nìmsí déèn gèt nọ̀ọ sin pát. Màa bu bọ́ọ, í vwàt í gèr àà tẹ̀ẹ gẹ́ẹfì ràán, í boksí nàà-lùùm duu meré'én i gàng yìsá mum. Nàà-lùùm sím 'duu bu í mà kamé'nén i gàng páá, dìm nàken lẹ́kà maan jì méém buu. I mót déèn nèn-gàng sọ́ọ síim, méém bu í mà sòòn doben. Nèn-gàng sọ́ọ síim, mà laan wàà méém bu í mà doben. Méém bu í mà nìmkòon:

"Nèn-gàng wàà, gàng wẹ̀ẹ tunèni;
"Nèn-gàng bu í lẹ́k lẹ́k í gbaasèn jé."

Í mà nàken háá:

"Nèn-gbaan wàà, nekèn wá'á kuré'énè?"

"Nèèn-nyáàgáng, gàng) wàà, nekèn wá'á kuré'énè?"

"Nèèn-gàng wàà, nekèn wá'á kuré'énè?"

"Wii ñ naken só, búú guráaní (só gà, wẹ'ẹ buráaní)."

"Wii ñ naken só gà, wẹ'ẹ buráaní."

Méém bu í mà nìmsí nimen góng góng, í wúk vèrén sòòsẹy.

Jup yisé'én kọ́ọ́ jup nyeeen:

Nèèn bu pén toóm wàrí bèẹ làà bé tẹẹ. Àán mót déèn méém bu í ma pee kamé'nén i kàmén yìsá mum kọ́ọ́ i gàng yìsá mum dìm nyee-nen jubí. Nèèn má'án bọ́ọ́, mà míí kẹẹ tùk kumlé'én tẹẹ ì wá'á kẹẹ. Í mà geren maan jì "jup dẹ̀àtsí" (jup dẹ̀àtsí gà, gé'én nàken gbáá déèn tii dìm kọ́ọ́ kọ́ọ́ bé juu dìm kọ́ọ́, gbáá déèn í yìsí méém bu jup tẹẹ àn, jup dop tẹẹ kùllúm àn, kọ́ọ́ mót má'án bu ràn, ñnyéén jup mót nekèn gà, gó'ón dop tẹẹ àán, gé'én nàken jup dẹ̀àtsí). Ñnyéén jup tuu bu í nyéén méém burì gà, jup kpáá wàrikọ́. Nè-wàrí jup tuu bu pát í bé wàà tò má'á ì wá'á bèẹ. Jup tuu í vwàt nèèn bu déèn í wubèn da méém bu kaán sin háá í gèr i kóóm i dẹ̀àtsí jẹ. I dẹ̀àtsí méém bu máá, í mà penglé'nén jum don, jup tuu mà yìsí'bólón nọ̀nọ̀nì nọ̀nọ̀nì. Àán jup tuu sát maan jì méém bu, "Àán jubí, à gààn"; jup tuu wàrí mà saren én, "Àán jubí, à gààn, à yìsì nyàá wẹẹ". Míí mà wá'á kuré'én sin, "À gààn à yìsì nyàá wẹẹ sá?" Míí mà wá'á kuré'én sin, pọ̀p pọ̀p. "Wẹẹ míí àán, wii ñ mà jup saren sèè?" Gó'ón mà saren én, "Hm, m ma saren só". Wẹẹ míí àán gà, méém bu jẹ pát, í nyéén jubì kọ́ọ́ í mà yìsí'bólón jubí. Gó'ón bu jẹ pát í pòk lérùm burì. Sógà í pok nyìn dèn lérùm só, í dúkọ́ nénwù sin.

Don bu bọ́ọ́, í mà jup sòòn doben. Mót déèn í nyeeen í duksí àán gà, í mà jup sòòn doben, í mà jup sí'ím sọ̀n ì wòpsá bu pè.

Jup bu bé góng góng, àán gé'én don bàán n nyii àn:

● jerubí,

- yáà bùmén,
- jup yáà-dàk-pén,
- kààgbaà,
- jup nwángsén,
- gòmlá,
- kaasi;

gé'én nàken jup bu déèn n̄ nyeen àn.

Méém bu í nyéén í yakèn nyíínì gà, í mà pírí tẹ̀n méém bu wàà, í mà ba lepbó'ón yákí, í mà nyaabóon. Míí má'án máá, dá'a kẹ̀ẹ̀ mà lepkòon yák, à nyaakòon tím. Tá'ám gà, í taksì í sààm é dàa kaarì.

Wẹ́ẹ̀ míí àán gà, í pòk lérùm dìm tí'í bè bèẹ̀ burì, pén don ma nakbóon sáang só. Í sankèn béen é dàa kaa i sòkúm 'baalẹ̀ maan jum nè-wàrí baalẹ̀ poken nè-yàà bè, ì pén toóm wá'á bè bèẹ̀ bu pè ì pén bàán í toom àán jẹ̀ páát. Wẹ́ẹ̀ míí àán, í pòk lérùm burì, í ma pén yaksé'én ben jẹ̀ só, í ma wú'ú bèẹ̀ bu veren ben jẹ̀ só. Yák àán í yetsíbú ràn, kpàán yérén nyeen sú'ú sáang só; dìm gé'én tí'í gà, wẹ́ẹ̀ míí àán í nyéén jubì. Káásí yírì bọ́ọ̀, í nyaabúrí. Yeren sòòn máá, í dọp í tunèn én gáà nàà sèmén jẹ̀rì. Wẹ́ẹ̀ míí àán gà, kọ́ọ̀ máà bọ́ọ̀, ñnyéén nekèn nyíín nwúù tẹ̀n gà, í tẹ̀ẹ̀ í mà nwúù nyaakòon. Gé'én nàken yák yeren sòbì. Pén bu déèn Sámá woo sanké'én míí maan ì lérùm àán gà, dùkì. Gé'én nàken pén déèn n̄ nyii saren àn.

